

Слађана Илић
Библиотека града Београда

DOI 10.5937/kultura22762051
УДК 341.485(=163.41)(497.13+497.15)"1941/1945":316.75
791.229.2:316.75
069.5:004.9(497.11)"2021"
оригиналан научни рад

КУЛТУРА СЕЂАЊА И ЈАСЕНОВАЧКИ МУЧЕНИЦИ

Сажетак: У чланку су описана и анализирана два случаја њраке у култури сеђања на јасеновачке мученике. Филм Дара из Јасеновца њривукао је велику њажњу, њосићавши високу њледаносић, али је, уједно, њроизвео и ошћре нећайћивне реакције дела јавносићи. С друће сћйране, изложба Јасеновац, логор смрти, земља живих код најшире њублике њрошла је не особиићо зајажено, мада су реакције оних који су изложду видели биле њозићивне. И један и дрући њројекатић њочивао је на идеји „да се оћкрије име и лице жрћиве”, оба су уживала финансијску њомоћ официјелних њшела, али реакција јавносићи на њих била је различиића. Разлоћ је свакако и њприрода медија, бдућући да је филм, у односу на камерну изложду, далеко ућићцајнији на обликовање свесићи и расћоложења широке њублике. Мећућим, не може се занемарићи, када је реч о рецеицији, ни инсисћирање друћоћ пројектића на катћарзи и њомирењу – њри чему је снажно изражена ућраво хришћанска, новозаветна идеја њокајања и васкрсења. Изразића нерелићиозна димензија савремене филмске индустрије, мећућим, њредућрећивала је да се овакав њрисћући можда њримени и на Дару из Јасеновца. Ићак, и ћакав ућао уметничке рефлексије није без конћроверзи, бдућући да оћћвара морална, ћа и друћићивена њићћања учешћа друће сћйране у њревазилажењу наше колектићивне њтрауме.

Кључне речи: њеноцид, културна њтраума, Холокауст, филм, изложба, Србија

Како у Србији неговати културу сеђања на страдање јасеновачких мученика, као и на усташки геноцид над Србима током Другог светског рата? Ово питање посебно се отвара имајући у виду узнемирујућу културу нећационизма у Хрватској. Загребачка надбискупија недавно је објавила да у Јастребарском и Сиску није било логора за српску децу, да ту није било никаквог њиховог мучења и хотимичног занемаривања, већ да су то била тек „прихватилишта” за „напуштену сирочад”, којима је ту „пружена медицинска и свака друга помоћ која је била могућа у тим ратним неприликама”¹. За то време, у католичкој жупној

1 „Otvoreno pismo biskupa zagrebačke crkvene pokrajine patrijarhu Srpske pravoslavne crkve gospodinu Porfiriju o neistinama glede djece u ratnim prihvatilištima u Jastrebarskom i Sisku”, *Zagrebačka nadbiskupija*, 27. 7. 2022, <http://skr.rs/zkul>.

цркви Горица-Совићи осликана је фреска „Каменовање Светог Стјепана Првомученика и патња хрватског народа”, на којој се, међу знаменитим Хрватима из тог краја, истиче управо усташки заповедник Црне легије, Рафаел Бобан.²

У Хрватском државном архиву, такође, представљена је књига Стјепана Лоза, историчара из Хрватског поморског музеја, *Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima – projekt 'Homogena Srbija' 1941.*³ На промоцији, на којој је говорио и директор Хрватског државног архива, као и један универзитетски професор са Факултета хрватских студија Свеучилишта у Загребу, речено је да ова књига „доказује” да су Срби, за време Другог светског рата, „извршили геноцид над Хрватима”, „а наставили су га проводити и након Другог свјетског рата”, док су, истовремено, „оклеветали Хрвате за злочине које ови никада нису починили, и то у димензијама које су патолошке”. Промоција је завршена ускликом аутора књиге: „На љуту рану, љута трава!”, који је публика поздравила френетичним аплаузом.⁴

С друге пак стране, „ако жели да напредује у процесу придруживања ЕУ, Србија ће морати да раскрсти са својом прошлошћу – овај захтев званични Загреб уградио је у свој програм председавања Европској унији”.⁵ Шта то конкретно значи објаснила је Хрватска академија знаности и умјетности, која је то језгровито дефинисала: „одрицање од великосрпске пропаганде – јасеновачки мит”.⁶

У исто време, у Србији, Светислав Басара такође мисли да је овде „Јасеновац постао један од кључних митова, преко којег се ствара нека морбидна атмосфера”, док Никола Самарџић пише да је Јасеновац данас у Србији „зона комфора сваке јавно или тајно ангажоване хуље и менталног пробисвета”.⁸ На сајту *Peščanika* уредно се преносе пошалице Виктора Иванчића са жртвама Јасеновца⁹, као и ње-

2 „Rafaël Boban, Bruno Bušić, Isus... Je li ova freska iz Hercegovine najbizarnija na svijetu?”, *Index.hr*, 2. kolovoza 2016, <http://skr.rs/zkut>

3 Ben, L. (26. srpnja 2022) *Ideologija i propaganda velikosrpskoga genocida nad Hrvatima – projekt „Homogena Srbija” 1941*, *Croativ.net*, <http://skr.rs/zkuV>

4 Lozo, S. – *Homogena Srbija 1941. godine*, *Youtube*, <http://skr.rs/zkuZ>

5 Г. Ч. и Д. М. (10. јануар 2020) *И брисање прошлости услов Србији за улазак у ЕУ: Хрватска спремила дугачку листу захтева за наше даље евроинтеграције*, *Вечерње новости*, <http://skr.rs/zkbc>

6 *Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti*, „Prilozi za zaštitu hrvatskih nacionalnih interesa prilikom pregovora Republike Hrvatske s Bosnom i Hercegovinom, Crnom Gorom i Srbijom u pogledu njihova ulaska u Europsku uniju”, 20. svibnja 2022, <http://skr.rs/zkuy>, str. 3.

7 „Svetislav Basara: Srbija ima fiks-ideju vodilju”, *razgovarao Bojan Tončić*, *Nomad.ba*, 10. jula 2022, <http://skr.rs/zkux>

8 Samardžić, N. (14. avgust 2020) *Metak i pendrek*, *Danas*, <http://skr.rs/zk6>

9 Жртве, наводно, пишу председнику Србије: „Када сте изјавили да сте у Јасеновцу хтјели положити један цвијет у спомен на нашу жртву, то нас је разгалило као да је у питању цијела кита”, на шта им он одговара како је „хтео да у Јасеновцу, над вашим мученичким костима, над тим непресушним ресурсом, положим један цвет, ако не и целу киту”. Међутим, пошто је председнику Србије онемогућен улазак у Хрватску, Иванчић им нуди да се састану у његовој колумни. Кад га јасеновачке жртве упитају „може ли преко седамсто хиљада нас да стане у вашу колумну?”, он им одговара да може, а Вучићу поручује: „Можете још положити цвијет, или чак цијелу киту, те да се достојанствено и у свечаној тишини разиђемо” (Viktor Ivančić, V. (23. jul 2022) *Welcome to Jasenovac*, *Peščanik*, <http://skr.rs/zkux>)

гово исмевање српског „сложног витлања костима убијених сународњака”.¹⁰ И док Дејан Ристић, директор Музеја жртва геноцида, мисли „да Јасеновац треба да буде место помирења Срба и Хрвата и да је нужно да се дође до заједничке спознаје зашто се он догодио”¹¹, Владимир Ивковић такво мишљење одбија, сматрајући да су Хрвати и Срби „два свијета различита, разграничена Јасеновцем, Јадовном, Јастребарским и јамама”, те да „не морамо ни расправљати са њима о овоме, а камоли приближавати ставове и бродити јазове”, јер „Јасеновац није јаз који се може пребродити – можеш само упасти у њега”.¹²

Мноштво контроверзи у нашој јавности као да онемогућава уобличење и вођење одрешитије културне политике, па и дефинисање културе сећања повезане с Јасеновцем – том „парадигмом геноцида извршеног над српским народом”.¹³ У овом чланку описана су и анализирана два случаја праксе у култури сећања на јасеновачке мученике, како би се јасније разумеле алтернативе у изградњи нашег савременог културног обрасца.

НЕГАТИВНЕ РЕАКЦИЈЕ НА ФИЛМ „ДАРА ИЗ ЈАСЕНОВЦА”

Уколико не рачунамо претпремијеру овог филма 25. новембра 2020. године на Косову¹⁴, гледаоци у Србији први пут могли су да га виде на РТС-у, 20. фебруара 2021, када га је погледало 2.650.000 људи.¹⁵ Међутим, пре него што је уопште приказан, овај филм је у Србији дочекала лавина изразито негативних коментара.

Лавина је покренута преношењем нападно негативне критике Џеја Вајсберга [Jay Weissberg], објављене у магазину Варајети [Variety].¹⁶ Ту се већ у наслову твр-

rs/zkuH; пренето са: <http://skr.rs/zkuD>)

10 Поклани у Јасеновцу наводно би, по Иванчићу, данас рекли: „Докад ћемо ми служити као историјско оправдање за ваше актуалне свињарије? [...] Је ли могуће да не схваћате како нас ви, док нас церемонијално оплакујете и уздигнете, злоупотребљавате на исти начин као и они који нас негирају? Можете ли већ једном докучити да су проусташки ревизионизам и прочетничко жртвословје за нас, жртве Јасеновца, једна те иста ствар?” (Ivančić, V. (17. јануар 2022) Kovanje rata, *Peščanik*, , <http://skr.rs/zkuQ>; пренето са: <http://skr.rs/zku2>)

11 Beta (24. јули 2022) Ristić: Jasenovac treba da bude mesto pomirenja Srba i Hrvata, *Danas*, <http://skr.rs/zkuR>

12 Владимир Ивковић, твитер налог, објава од 27. јула 2022, <http://skr.rs/zkuY>. Слично мисли и Милан Ружић: „Нас и Хрвате дели река крви, најалост српске. Широка је и дубока. Ми седимо на једној обали довикујући се са њима и додацујући им речи дивљења, док нам ноге голицају таласи у којима је крв наших дедова” (Ружић, М. Све ће то НАТО позлатити, *Јасеновац и ми: српска култура сећања на усташки злочин геноцида*, приредио Димитријевић, В. (2022) Нови Сад: Прометеј, стр. 62–66; навод је на стр. 63).

13 Пејин, Ј. Јасеновац у српској историји, *Јасеновац и ми*, исто, стр. 86–88; навод је на стр. 87.

14 Зечевић, Д. (25. 11. 2020) Премијера филма *Дара из Јасеновца*: сећање на јасеновачко страдање гледају и Срби на КиМ, *Вечерње новости*, <http://skr.rs/zkuI>

15 Anonim (21. februar 2021) Film *Dara iz Jasenovca* pratilo 2.650.000 ljudi, *Danas*, <http://skr.rs/zkuL>.

16 Weissberg, J. (25 Jan 2021) *Dara of Jasenovac* Review: A Holocaust Movie With Questionable Intentions, *Variety*, <http://skr.rs/zkuF>

ди да је *Дара из Јасеновца* „филм о Холокаусту сумњивих намера”, а у поднаслову стоји да је реч о „лоше скривеној пропаганди, која цинично користи Холокауст да прогура забрињавајући нативизам” (*thinly disguised propaganda, cynically using the Holocaust to push a troubling nativist agenda*). Само два дана потом, ову критику, у опширним изводима, преноси *Danas*, стављајући наслов: „Нескривена националистичка пропаганда *Даре из Јасеновца*”. „Проблем с филмом је двоструки”, преноси Вајсберга *Danas*, „нескривено је антихрватски – лоше смишљени антикатолички нативизам запаљива је смеша за тренутне расколе између Србије и њених комшија; а док усхићено приказује садизам, супротстављајући га дечијој невиности, склања у страну било каква размишљања о опасностима национализма, убилачког расизма и геноцида, и на њихово место ставља јефтине сензације и осећања”. Такође се цитира критичар да „српско-националистичка употреба Јасеновца, као свеукупног вапаја за српским жртвама кроз векове, претвара филм у пропаганду”. „Професор Јован Бајфорд”, преноси *Danas* Вајсберга, „поуздано и детаљно је излагао како је српско страдање током Холокауста у једном тренутку био трик да се стекну међународне симпатије и легитимизује територијално ширење заједно са расистичком политиком”.¹⁷

Три дана потом, *Danas* објављује текст у чијем наслову се каже да је „Критика филма *Дара из Јасеновца* узбуркала српску јавност”, са надсловом: „Страшна истина геноцида и Холокауста унижава се и јефтино распродаје”. Позван да прокоментарише писање Вајсберга, филмски критичар Иван Велисављевић, који филм, наравно, није гледао, подржава и варира Вајсбергове станове: „Цео контекст око филма 'Дара из Јасеновца' је трговачки – он је од почетка једна комбинација. Ако прође – одлично, темом геноцида и улогом жртве мењамо слику о Србији. А ко не успе, опет одлично – у питању је светска завера против Срба”. На питање како коментарише чињеницу да филм финансирао Филмски центар Србије, као државна установа, Велисављевић каже да се тиме „замишљена негативна слика о Србији и Србима неће променити – цела та идеја је бесмислена и треба је одбацивати”. *Danas* је позвао и хрватског историчара Драгана Марковину да прокоментарише Вајсберга, па Марковина, који такође није гледао филм, каже: „Текст из Варајетија ми изгледа сасвим логичан из једноставног разлога јер је немогуће очекивати да филм који је рађен као државни пројект, не би ли посредовао 'нашу истину' свијету, испадне ишта више од памфлета. [...] С насљеђем Јасеновца се треба суочити Хрватска, док би се Србија требала суочавати с темама Сарајева, Сребренице, Вуковара или Дубровника”.¹⁸

Два дана доцније, *Danas* на исту тему доноси и редакцијски коментар. Ту се, најпре, *Варајети* потпуно неодмерено и произвољно проглашава „најцењенијим филмским часописом на свету”. Иако ни редакција овог дневника није гледала

17 Krtinić, M. (27. januar 2021) Varajeti: Neskrivena nacionalistička propaganda *Dare iz Jasenovca*, *Danas*, <http://skr.rs/zkuv>

18 Krtinić, M. (30. januar 2021) Kritika filma *Dara iz Jasenovca* objavljena u Varajetiju uzburkala srpsku javnost, *Danas*, <http://skr.rs/zkub>

филм, у свему се стаје иза Вајсбергове критике: „Оно што је написао Вајсберг, само је слика онога што стоји на платну. А то је – пропаганда”. Подучава се како „кинематографија није туристичка агенција која треба да промовише патње свог народа као примамљиве дестинације”, а за филм о Јасеновцу се каже да је само један од „националних пројеката у рукама тоталитарних режима – пумпање лажног патриотизма и етикетирање домаћих издајника. А шта је са истином о геноциду? Па бива злоупотребљена, као и све жртве”.¹⁹

У акцију „нисам гледао, али осуђујем” укључују се многи коментатори и јавне личности. Павле Радић, који и сам признаје да филм није видео, позива се на „престижни часопис *Variety* и уважаваног филмског критичара Weisberga”, као и на његову оцену да је филм „националистичка пропаганда усмерена према Хрватима”. Радић истиче да се „злоупотребом траума подгревају – уместо да се уклањају – омразе”, а овај филм „компромитује и релативизује злочине у логору неумереном експресијом дивљаштва”, чиме постаје „средство колективне самовиктимизације”, с циљем „релативизације рђаве улоге српске стране у ратовима који су разорили Југославију”.²⁰

Јован Бајфорд филм види као „део наратива” типичног за „српску пропаганду”, препознајући „њене обрасце – усредсређење на зверства, злоупотребу жртава и њихово коришћење као оправдање за (данашње – С. И.) предрасуде и за експанзионистичке циљеве”. Он објашњава да је реч о својеврсној митоманији, а као пример износи „легендарно порекло” (a legendary provenance) *србосјека*, за који каже да је „популарни експонат јасеновачке иконографије ужаса”, али да га није изумео Анте Павелић, већ да је он био тек „пољопривредно оруђе коришћено у Немачкој – секачица снопа”. У сличне митове он сврстава и „клише ... да су се нацисти ужасавали усташа”, као и „да је Јасеновац гори од Аушвица”.²¹ Стефан Иванчић, наставник на ФДУ који тврди да је видео филм, такође се „сложио с Вајсберговом критиком политичке позадине филма”. „Иза тога стоји пропагандна агенда”, а филм „злоупотребљава патњу других људи да би остварио приватне или националистичке интересе” („use the suffering of people to pursue private or nationalistic interests”).²²

Режисер Стеван Филиповић подржао је, на друштвеним мрежама, диктум Марковине да Хрвати треба да снимају филмове о Јасеновцу, а Срби о Вуковару, изјавом да је „америчка кинематографија велика зато што се бави срањима које праве Американци”.²³ У сличном стилу је и Ерик Горди [Eric Gordy], културолог утицајан у београдској академској заједници, на друштвеним мрежама објаснио да „жири за Оскара не каже да не треба да се снима филм о Јасеновцу – већ да се не снима филмско срање о Јасеновцу”.²⁴ Режисер Огњен Главонић у *Pešcaniku*

19 Redakcijski komentar, (1. februar 2021) Džej iz Varajetija, *Danas*, <http://skr.rs/zkuu>

20 Radić, P. (5. februar 2021) (Zlo)upotreba trauma, *Autonomija*, <http://skr.rs/zkuT>

21 (P. J.) Grisar, P. (5 February 2021) Is Serbia using a Holocaust film as nationalist propaganda?, *Forward*, <http://skr.rs/zkuj>

22 Исто.

23 Стеван Филиповић, твитер налог, 10. фебруар 2021, <http://skr.rs/zkur>

24 Eric Gordy, твитер налог, 10. фебруар 2021, <http://skr.rs/zkuB>; цитат дословно гласи: „No, the Oscars

упозорава да „оно што од самог почетка прати промоцију Антонијевићевог филма јесте историјски ревизионизам” и „инструментализација тог злочина, те патње, од стране наших данашњих политичких елита”, те да се „нон-стоп подгрева већ одавно прокисла националистичка хистерија”.²⁵

„Поводом контроверзног филма Предрага Антонијевића”, портал српске националне мањине у Хрватској затражио је мишљење историчарке Сање Петровић Тодосијевић, са Института за новију историју Србије. Она каже да „припадници српског народа нису живели и страдавали само на простору НДХ”, а да сада српска политичка елита „то страдање троши на погрешан начин у циљу ’бидовања’ наратива о ’вечитој жртви’”. Без ограда од оваквог погрешног приступа филм је само „пропагандна играчка у рукама неодговорних политичких, али и свих других елита”.²⁶ И Дејан Илић, на *Пешчанику*, каже да је „тешко писати о неодгледаном филму”, али претпоставља да је *Дара из Јасеновца* „пропаганда” којом се инструментализују жртве из реда „Срба” (ову реч Илић пише под наводницима), док је пак, зато, *Quo vadis, Aida?* топла људска прича о баналности зла и о српским злочинима.²⁷ У новом чланку на истом месту он каже да је „истина о Јасеновцу тек инструмент: њоме се жели улепшати, ако не баш и сасвим променити ругобно злочиначко лице домаћих актера у ратовима из деведесетих”. Реч је о „пропагандним покушајима са ’Даром из Јасеновца”, у смислу да се „филмом хоће избрисати сећање на злочиначке деведесете”, због чега се *Peščanikov* коментатор пита: „ко је више угрозио сећање на жртве из 2. светског рата – амерички критичари самога филма или домаћи режим који је платио да се тај филм сними из сасвим себичних пропагандних интереса?”²⁸

Новинар Слободан Георгиев одушевљено је поздравио (с „хвала Јурице, лако, тачно, разумљиво!”²⁹) чланак хрватског филмског критичара Јурице Павичића, који такође признаје да „још није видио филм”, али зна да је *Дара из Јасеновца* „политички пројект”, израз „збрзаног дилетантизма и политичког волунтаризма”, те део „великог политичко-пропагандног наума културне политике Александра Вучића”.³⁰ „Цела та пропаганда од мртвих људи, лешева је мучна”, каже и Кокан Младеновић, „ми меримо чије је страдање веће, нашли смо да се надгорњавамо

jury is not saying don't make a film about Jasenovac. They're saying don't make a shit film about Jasenovac”.

25 Glavonić, O. (12. februar 2021) Kraj trke, *Peščanik*, <http://skr.rs/zkuJ>

26 Kožul, D. (12. februar 2021) Nacionalističke strasti i filmska traka, *Portal Novosti*, <http://skr.rs/zkud>.

27 „Треба рећи да је и Јасмила Жбанић као један од мотива да сними филм *Quo vadis, Aida?*, навела потребу да се (са)зна истина о геноциду у Сребреници. Пошто сам филм гледао, могу да тврдим да је филм више од саме те истине. И сасвим сигурно не распирује мржњу (као *Дара из Јасеновца* – С. И.). То је прича о ’обичним људима’, и међу жртвама и међу злочинцима” (Илић, D. (30. januar 2021) Propagandna misija, *Peščanik*, <http://skr.rs/zkuo>).

28 Илић, D. (12. februar 2021) Sam kod kuće, *Peščanik*, <https://pescanik.net/sam-kod-kuce/>

29 Слободан Ј. Георгиев, твитер налог, 14. фебруар 2021, <http://skr.rs/zkuC>

30 Pavičić, J. (13. veljača 2021) Kako je propao srpski nacionalni projekt „Dara iz Jasenovca” i kakve to veze ima s Hrvatima, *Jutanji list*, <http://skr.rs/zkuW>.

у бројању мртвих. Та прича је страшна, Јасеновац је огромна траума, али искористити то све за политичарење, за кварење односа са Хрватском, вређање Америчке филмске академије [...]”³¹

Конечно, тачку на „ј” акције „нисам гледао, али осуђујем” ставио је, уочи приказивања филма на РТС, режисер Стеван Филиповић. Он у чланку на *Peščaniku* обзнањује не само да није гледао *Дару из Јасеновца*, већ и да је „донео одлуку да филм редитеља Антонијевића неће гледати”. То је зато јер „не може да се прави ’уметнички’ филм о Јасеновцу”, будући да „не може Јасеновац да се одвоји од политике, од прошлости, од садашњости”. Стога он тражи да се „логорима и жртвама” бави „историјска наука”, а не „националисти у својим петпарачким препуцавањима и пребројавањима костију”.³²

Одмах пошто је филм приказан, портал *Noizz.rs*, намењен младима, објављује чланак под насловом: „Људи деле статус човека који је објаснио зашто није гледао *Дару из Јасеновца* – због његовог разлога ћете се добро замислити”. Реч је о објави на Фејсбуку Бранка Вујадиновића, менаџера у једној страниој компанији³³, у којој се, између осталог, каже: „мене нико не мора да подучава о томе ко су били усташе и шта је био и чему је служио Јасеновац, а посебно ми у тој сфери није потребна подучка сподоба које је створио Војислав Шешељ”. Зато Вујадиновић поручује читаоцу: „Одупри се. Воли. Одјеби из свог живота некрофиле који жртве користе за своју пропаганду, а своју пропаганду користе да забашуре свој лоповлук и отимачину”.³⁴

Danas истог дана објављује какве утиске о *Дари из Јасеновца* има редитељка Милена Богавац: „Свако је у истом филму, видео оно што је хтео да види: оно што је и пре знао и желео да докаже. То доста лоше говори о самом филму, јер није променио ничији став, већ је само једну велику трауму, поново учинио живом и актуелном. Серија слабих, али ниских и недозвољених удараца, да би се отвориле старе ране – то не служи на част ни Србији, ни ауторима”.³⁵ И Биљана Србљановић је на свом Фејсбук профилу одмах написала утиске. Она каже да је гледала *Дару из Јасеновца* и прочитала сценарио *Дјеце Козаре* Лордана Зафрановића (из 1986), и да је учила велику сличност оба сценарија, наговештавајући да је чак можда реч о плагијату. Она одриче *Дари* готово сваку уметничку вредност: „све даље од поетски истинито, а све ближе идеолошки испраном, исцеђеном, процеђеном,

31 Sudar, S. (15. februar 2021) Kokan Mladenović povodom Dana državnosti: Srbija nije država, *Nova.rs*, <http://skr.rs/zku1>

32 Filipović, S. (18. februar 2021) Politika, Jasenovac i bioskopi, *Peščanik*, <http://skr.rs/zkuh>

33 <https://www.facebook.com/branko.vujadinovic/posts/10225296597069861>

34 Letić, A. (22. februar 2021) Ljudi dele status čoveka koji je objasnio zašto nije gledao Daru iz Jasenovca: zbog njegovog razloga ćete se dobro zamisliti, *Noizz.rs*, <http://skr.rs/zkuq>.

35 Krtinić, M. (22. februar 2021) Baljak: U dubokom podeljenom društvu čak i filmovi polarizuju javnost, *Danas*, <http://skr.rs/zkuA>

преметаном кроз сто вода, па опет праном и цеђеном, док и задња пара из свега не капне”³⁶

Соња Бисерко објашњава да је „филм *Дара* направљен како би се умањила прича о Сребреници”. „Тај филм је инструмент, у функцији приказивања Срба као искључивих жртава, за негирање свега онога што се десило деведесетих и на неки начин као оправдавање онога што се тада десило” – „зато што и бројчано надмашује оно што се у Сребреници десило”³⁷ Дубравка Стојановић даје изјаву за *Nova.rs*, која је објављена под насловом „Баналан фалсификат историје”. Она каже да је *Дара* „баналан и буквалан филм” и „пропаганда”, „а сада чујемо и да је сценарио плагијат”. Но, главна замерка Стојановићеве је да „осим једне жене и мале групе Рома филм не приказује да су, поред Срба, у Јасеновцу масовно убијени Јевреји, Роми и Хрвати антифашисти. [...] Селекција жртава је, не само ружна и фалсификат историје, него је и опасна игра с историјом”³⁸ „Професорски!”, био је одушевљен овом анализом Небојша Зеленовић.³⁹

Истог дана, Стеван Филиповић, који се свечано заклео да филм неће гледати, ипак и даље опширно коментарише *Дару*. Он понавља диктум да би „најпоште није било да државни пројекат Хрватске буде филм о Јасеновцу, а да се у Србији сними филм о Сребреници”. Каже да је „тема стављена у службу распламсавања тензија и сукоба”: „у таблоидима сада видимо наслове који су отворена мржња према Хрватима и распиривање свих могућих етничких подела”. Али „не можете да причате о Јасеновцу, а да не причате о политикама које су до њега довеле”. То је пре свега српски национализам, који је и данас на делу: „како ћемо нешто препознати као неофашизам. То није кукасти крст. То је та аутовиктимизација – ми смо жртве, ови су злочинци. [...] То бројање костију и ми смо жртве. То је кључни део сваког национализма”⁴⁰ И Драган Поповић, један од лидера НВО сектора, слаже се да је „филм пројекат ауторитарног режима који га организовано и систематски користи за изазивање мржње”⁴¹

Павле Радић, пошто је филм одгледао, поново се јавља с мишљењем да је „филм искључиво у функцији јачања националистичке хомогенизације и продубљивања мржње према Хрватима”, односно „да овим филмом власт шешељеваца и милошевићеваца заправо тражи алиби за зла које су производили деведесетих”. Замера се да у филму „није јасно раздвојен усташки режим од хрватског антифашизма”: „кад

36 Srbljanović, B. (23. februar 2021) Gledala sam „Daru iz Jasenovca” i pročitala scenario „Djeca Kozare”, *Buka*, <http://skr.rs/zkup>

37 „Sonja Biserko: Film *Dara* napravljen je da bi se umanjila priča o Srebrenici”, *Radiosarajevo.ba*, 23. februar 2021, <http://skr.rs/zku9>

38 Koprivica, J. (24. februar 2021) Dubravka Stojanović o *Dari*: Banalan falsifikat istorije, *Nova.rs*, <http://skr.rs/zku5>

39 Небојша Зеленовић, твитер налог, 24. фебруар 2021, <http://skr.rs/zkuP>

40 Martinović, I. (24. februar/veljača 2021) Filipović: Pričom koja prati film „Dara iz Jasenovca” zloupotrebjen zločin, *RSE*, <http://skr.rs/zku6>

41 Драган Поповић, твитер налог, 24. фебруар 2021, <http://skr.rs/zkTz>

изостане јасна дистинкција између усташлука и хрватства, онда се зло приписује читавом хрватском народу. *Ојасне су и нечасне ње сјвари*” (изворно наглашавање – С. И.). Истиче се да „без видљиве дистинкције између добра и зла у хрватском народу филмови се своде на генерализације и пропаганду”. И Радић мисли да „сваки народ треба да се суочава са својим мраком” (изворно наглашавање – С. И.), односно да су „усташе, НДХ и њихови злочини првенствено хрватски морални и политички проблем”, а да Срби треба да се суоче „са својим проблемима”.⁴² Поново се јавио и Дејан Илић на сајту *Peščanika*, како би потврдио своју ранију оцену да је „филм злоћудна пропаганда у функцији да се заташкају, а ако то није могуће, онда оправдају злочини српских оружаних јединица у ратовима (деведесетих – С. И.) на простору Југославије”. „Као да извлачење (из рукава) Јасеноваца брише чињенице о злочину. [...] Треба имати моћ и немати обзира да би се реч Јасеновац лепила на свињарије”.⁴³

Александра Ђурић Боснић говорила је о филму у интервјуу за *Ал Дазуру*. Представљена је као културолошкиња која је магистрирала на Радомиру Константиновићу, а докторирала на српском национализму у култури (као једном од узрока ратова из деведесетих).⁴⁴ Она филм оцењује као „манипулативан, загњурен у опори идеолошко-функционализовани натурализам”, те као зупчаник „идеолошко-политичке пропаганде режима”, при чему су „изливи националне мржње жељени ефекат филма”. Она каже да је осамдесетих година Јасеновац послужио српском национализму за идеолошку припрему рата, а да се слично дешава и данас. *Дара из Јасеноваца*, по Александри Ђурић Боснић, као „политички и државни пројекат” има за циљ „популистичку хомогенизацију по националном основу” и „подгревање старих страсти и националних мржњи и конфликта”. Она идеју министра просвете да се филм прикаже у средњим школама оцењује као „скандалозну”, јер „нас враћа у модел идеолошких узурпација”, „а који се реализовао према нацистичком моделу ’од малих ногу’ учења о вечним, готово архетипским непријатељима”.⁴⁵ И портал *Nova.rs* сутрадан излази с насловом „Филм *Дара из Јасеноваца* не треба приказати нашој деци”, препричавајући емисију у којој је Катарина Шпанић, новинарка, изјавила да је „све што је у вези са тим филмом, а пре свега да почнемо од редитеља, крајње не кредибилно”, те да „ми треба да учимо о свим злочинима, а пре свега својим”.⁴⁶ На исту идеју осврће се у *Danasu* и Кристијан Екер, професор

42 Radić, P. (25. februar 2021) Alibi za zla iz devedestih: Suočavanje sa svojim mrakom test je civiliziranosti, *Autonomija*, <http://skr.rs/zkTa>

43 Ilić, D. (26. februar 2021) Novac i Jasenovac, *Peščanik*, <http://skr.rs/zkTs>

44 Đurić Bosnić, A. (2015) *Konstrukcija i dekonstrukcija dominantnih stereotipa u kulturi u Srbiji od 1985. do 2000*, FDU, mentor Milena Dragičević Šešić, <http://skr.rs/zkTn>

45 Sejdinović, N. (27. februar 2021) Aleksandra Đurić Bosnić: „Dara iz Jasenovca” je imala cilj da proizvede mržnju, *Al Jazeera*, <http://skr.rs/zkT7>

46 Latković, N. (28. februar 2021) Film „Dara iz Jasenovca” ne treba prikazati našoj deci, *NOVA portal*, <http://skr.rs/zkT3>

италијанског језика на Универзитету у Новом Саду, залажући се да се ђацима „покажу и други филмови, који ће им омогућити да схвате да је Јасеновац само један од бројних злочина који су се десили у региону, и да, ако хоће да иду даље и да побегну из прошлости, морају да сачувају сећање да би га се што пре ослободили” (!?).⁴⁷

Опет се јавио и Динко Грухоњић, с текстом „Морални идиоти”. Реч је о људима који не разликују добро и зло. „У неким историјским ситуацијама – па чак и у целим друштвима – почињу да доминирају морални идиоти. Зато је било сасвим могуће да *Дару из Јасеновца* одгледа толико велики број људи у Србији” (2.650.000). С масовношћу публице „примарни пропагандни циљ је постигнут: шовинистичка мржња је још дубље усађена у ионако у мржњу огрезло друштво”. Јер, „да у овом друштву још увек постоји могућност разликовања добра од зла, реакција би била тренутна: нема се ту шта гледати, а камоли расправљати о естетским критеријумима филма. Масовним изостанком такве реакције нема друге него да се закључи: *морални идиотизам је масовно овладао друштвом у Србији*” (истакао Грухоњић – С. И.).⁴⁸

И Бранка Прпа мисли да је *Дара* тек пропагандно средство власти: „Наравно да им је филм *Дара из Јасеновца*, поред осталог, послужио како би доказали да су Хрвати геноцидни народ. То је крајем осамдесетих изјавио академик Василије Крестић. То је теза која је на разне начине присутна у Србији од осамдесетих и коју власт настоји и даље доказивати”.⁴⁹ Александар Павловић, са ИФДТ, прави каламбур када у наслов свог текста на *Peščaniku* ставља „Дара и мера”, како би „објаснио” да је број жртва у Јасеновцу не већи од 110.000⁵⁰ – што је једнака „духовитост” као да неко у Израелу објави чланак под „духовитим” насловом „Шоу и Шоа”. А Динко Грухоњић се и по трећи пут јавио, како би поновио да је *Дара* „покушај да се на крви недужних жртава Јасеновца изгради алиби за злочине из деведесетих”, због чега ју је (ваљда много више него због приказних злодела) „језиво гледати”.⁵¹

Наравно, било је и коментара који су одбијали политизацију оцене *Даре* и указивали да се у два сата филма не могу ставити и хрватски партизани, логорашаи Хрвати, српски злочини из деведесетих, масакр у Сребреници и слично. Весна Кнежевић, тако, указује да је филм првенствено „споменик српској деци и мајкама с Козаре... Тачка, па све остало. Двадесет хиљада деце с именом и презименом је убијено у Јасеновцу и његовим депандансима. Да ли су деца и мајке с Козаре заслужиле да им неко подигне мали камерни филмски споменик, а да се одмах у истом даху не спомену Милошевић, Дачић, Вучић и Илија Гарашанин?” Весна

47 Eker, K. (1. mart 2021) Dva filma: Dara i Aida, *Danas*, <http://skr.rs/zkTM>

48 Gruhonjić, D. (8. mart 2021) Moralni idioti, *Slobodna reč*, <http://skr.rs/zkT4>

49 Karabeg, O. (14. mart/ožujak 2021) Da li Srbija pokušava da Jasenovcem pokrije Srebrenicu?, *RSE*, <http://skr.rs/zkTk>

50 Pavlović, A. (23. mart 2021) Dara i mera o Jasenovcu, *Peščanik*, <http://skr.rs/zkTX>

51 Šunjić, V. (30. mart 2021) Dinko Gruhonjić za *Prometej.ba*: Nije getoiziranje nacija počelo samo od sebe, već su ga šovinisti planski proizvodili i vodili, *Prometej.ba*, <http://skr.rs/zkTc>

Кнежевић објашњава да је *Дара* „играни, а не документарни филм. То је европски арт-филм, а не програматски план за политичку мобилизацију. То је филм свесно уског фокуса на тему Другог светског рата, а не структурна аналогија данашње хрватске државе”. Она одбацује приступ по којем „критичари не анализирају оно чега у филму има, него чега нема; ’фали ми то и то’ је признање да се филм није одгледао на платну/екрану, већ одврteo у властитој глави. Некад у властитом срцу, предрасудама, тврдоглавости, бесу и осветничком рефлексу”. Она *Дару* пореди са аустријским филмом *Фалсификаџиори* (*Fälscher*, 2007), италијанским *Животи је лепа* (*La vita e bella*, 1997) и са *Шиндлеровом листом* (*Schindler's List*, 1993), закључујући да „ако су ти филмови изврсни, изврсна је и Антонијевићева *Дара*”. Весна Кнежевић каже да када се филм представља као наставак Милошевићеве пропаганде, „критикује се у ствари његов политички и друштвени контекст, а не он сам”. Напад критике из САД на филм Весна Кнежевић повезује с политичким предрасудама и одбијањем да се признају властите грешке: „Рећи да филм као филм ваља за њих би значило признати низ пунктова погрешне западне политике према Београду. Зато из континуитета једне (западне) политике, ударају по претпостављеном континуитету српске политике, док филм и његову тему остављају у слепом углу”.⁵²

Такође, Владимир Коларић указује да су критике филма *Дара из Јасеновца* често политички утемељене: „Онима којима смета, он им не смета зато што је уметнички овакав или онакав, него самим тим што постоји. Његова одбрана је стога одбрана самог његовог права на постојање, али и одбрана права да и *Дара* има своју причу.” И Коларић наглашава да је „Филм рађен сведено, готово камерно, са циљем да се усредсреди на људско страдање, и то из перспективе детета, како би прича добила на универзалности. То је разумно опредељење, које између осталог доприноси редукованом трајању филма, према мери иностраног гледаоца, за ког је тешко поверовати да га не би одбио вишесатни филм о историјском страдању неког малог егзотичног, па још озлоглашеног, народа.”⁵³

Уопште, из овог прегледа се види колико је настојање да се *култура сећања на јасеновачке мученике* негује и кроз филмску уметност разоткрило сву меру предрасуда, зловоље и нетрпељивости дела јавности у Србији према самој тој идеји. Оспорено је чак и право да се српски филм уопште бави Јасеновцем, а то право ексклузивно је дато Хрватској – што је једнако императиву да филмове о Аушвицу могу да снимају само Немци. Чињеница да је Филмски центар Србије, тело Министарства културе, новчано помогло филм, узета је као довољни доказ да је *Дара* „политичка пропаганда” – иако је познато да је без финансијске помоћи ФСЦ „малтене немогуће снимити било који филм у Србији. Не ради се ни о каквом спецификуму српске кинематографије, сличан је случај у много већим и богатијим

52 Кнежевић, В. (23. феб 2021) Да ли је „Дара” добар филм? Да ли је „Дара” политичка пропаганда?, РТС, <http://skr.rs/zkT8>

53 Коларић, В. (21. фебруар 2021) О „Дари из Јасеновца” или између егзорцизма и катарзе, *Нови сџангар*, <http://skr.rs/zkTi>

европским земљама – напосто, наше тржиште је сувише мало да би филм могао да опстане без државне подршке”.⁵⁴ Део опозиционих медија је нетрпељивост према Александру Вучићу бескрупулозно прелио и на *Дару*, као на пројекат наводног забашуривања „злочина из деведесетих” – што би било исто као да се филмови о Холокаусту које финансијски помаже Израел дисквалификују тврдњама да се њима само „забашурују” злочини над Палестинцима. Сама чињеница да су се ове и друге дисквалификације *Даре из Јасеновца* јавиле *пре* него што је филм уопште одгледан јасно показује да је реч о еклатантним политичким предрасудама које извиру из једне малигне и нехумане идеологије.⁵⁵

И критике филма, изнете након његовог приказивања, такође су биле превасходно политичке нарави. Дисквалификација филма као *националистичкој фалсификацији* само зато што није приказао „хрватске партизане”, „логораше Хрвате”, „злочине српских четника” или „геноцид у Сребреници” показује суштинско неразумевање не само логике и поетике филмске и сваке друге уметности – јер, то би било исто као тврдити да је *Шиндлерова листа* „историјски фалсификат” и „јеврејска пропаганда” зато што у филму нема немачких левичара, геј логораша и реминисценције на доцније убијене Палестинце. Таквим примедбама заправо се разоткрива сопствена естетичка позиција, која филмску и сваку другу уметност хоће да сведе на пуки пропагандно-политички плакат. Могло би се рећи да је идеолошко первертирани ум у *Дари* једноставно видео тек оно што је већ доминантно у њему самом. Ето још једног доказа колико је важна беспредрасудна отвореност публице за рецепцију уметничког дела.⁵⁶

АУДИО-ИЗЛОЖБА „ЈАСЕНОВАЦ, ЛОГОР СМРТИ, ЗЕМЉА ЖИВИХ”

Исте године када се дешавало ово са *Даром из Јасеновца* одвијао се и један други уметнички пројекат – далеко камернијих димензија од филма и уз далеко мању финансијску помоћ државе. Реч је о аудио-изложби *Јасеновац, логор смрти, земља живих*. У питању је део истоименог уметничког пројекта „Виртуелни музеј Јасеновац”⁵⁷, чији су аутори теолог Дарко Николић и сценариста Богдан Шпањевић.⁵⁸ Пројекат је реализован понајвише захваљујући њиховом ентузијазму и свести о

54 Бећковић, Д. (25. август 2022) Домети српског филма: Може ли да прође?, *Око РТС*, <http://skr.rs/zkTH>

55 Видети: Ломпар, М. (2022) *Дух самојорицања: њрилој кријици српске културне њолијике; У сенци њуђинске власици*, Београд: Catena mundi.

56 О интерференцији реципијента и оног дубинског у уметничком делу видети: Илић, С. (2018) *Државна животиња: политика и људи у причама Радована Белог Марковића*, Лајковац: Градска библиотека, стр. 22 и даље. <https://sn.rs/4a4yi>

57 <http://www.logorjasenovac.rs/zemlja-zivih/>

58 Носилац пројекта је NextGame Digital (<https://nextgame.rs/>); организатор Галерија „Штаб”; програмирање: „Облачак”; партнер на пројекту: Музеј жртва геноцида. Пројекат су подржали Општина Стари град и Авала студио.

значају културе сећања, у којој голгота Јасеновца заузима посебно место. Изложба, за коју је дизајн звука урадила Наталија Страхинић, била је, у знак сећања на пробој јасеновачких логораша (22. априла 1945), отворена у Београду од 21. априла до 5. маја 2021. године (у Галерији „Прогрес“), а потом је обишла и друге градове.⁵⁹ Пројекат садржи три дела: веб-сајт, изложбу и скулптуру. Веб-сајт се састоји од девет целина (са асоцијацијом на девет кругова Дантеовог *Пакла*): *Идеологија*⁶⁰, *Почетак*, *Топографија*, *Лојор III*, *1. њериод*, *2. њериод*, *3. њериод*, *Април 45*, *Заборава*, а завршава се делом *Земља живих*.

Ауторски приступ тематици је новозаветан, зато што је, по њиховом мишљењу, то темељ српске културе. Јасеновац је за ауторе:

„место неописиве голготе, страдања и смрти, истовремено и место на којем се силом васкрсења отвара перспектива живота пред којим ишчезава смрт, а са њом и све несреће, боли, сукоби, мржње, злочињења, трауме и страх. У искуство оваквог живота безгласно нас позивају небројене јасеновачке жртве. Позивају нас да кроз сусрет са истином о њиховом страдању дођемо до стања дубоке ганутости, а тиме и до њеног благотворног катарзичког дејства. Резултат те катарзе треба да буде један нов начин нашег постојања заснован на неседичној љубави, слободи, праведности, култури кајања и праштања, сећања, саосећања, као и поштовања достојанства сваке људске личности. У светлу те катарзе невине жртве јасеновачких мученика откривају нам се као дар. Дар који је принет са циљем да нам помогне да се уздигнемо до овог узвишеног идеала. Имајући свест о томе, света јасеновачка земља открива нам се као простор живота, као земља живих, која нас, савим парадоксално, узводи у атмосферу непролазног осећања радости живота“.⁶¹

Изложба се састоји од осам звучних записа, радиофонијских прича о жртвама логора Јасеновац (*Млеко*, *Смиља*, *Таван*, *Жица*, *Чекић*, *Април*, *Вељко*, *Ејило*) које казују глумци Радивоје Буквић и Бојана Ковачевић Гајин. Сваку од прича⁶² прати по једна инсталација која посетиоца асоцијативно везује за догађај и због које се он унеколико поистовећује с бићем жртве, с конкретном ситуацијом у којој се она нашла. Прати је и *Гвоздена књија* уметника Виктора Киша – од листова (лимених табли) – на којима су вареним металним апликацијама представљени мотиви прича.

59 Изложба је до сада приказана, између осталог, и у: Крагујевцу, Параћину, Требињу, Подгорици, Грачаници, Зубином Поточу, Херцег Новом, Паризу, Рашкој и Суботици.

60 У којем се може прочитати о коренима јасеновачког злочина, о ономе што му је претходило.

61 <http://www.logorjasenovac.rs/zemlja-zivih/>; свакако је племенито залагање за „културу кајања и праштања“, али и за ту културу је „потребно двоје“; упореди негационизам описан на почетку текста, или пак широко настојање у Хрватској да се као светац прогласи званични војни викар НДХ (Бета, „Хрватски народ нада се канонизацији Степинца што пре“, *Бетина*, 7. април 2016, <http://skr.rs/zkTv>). У Хрватској је чак, од 1998, уведена и молитва том војном викару НДХ у којој се, између осталог, каже: „Gospodine, Bože naš, [...] Pomози nam slijediti njegov primjer!“ („Molitva u čast blaženoga Alojzija Stepinca, biskupa i mučenika“, *Zagrebačka nadbiskupija*, <http://skr.rs/zkB9>).

62 Приче се заснивају на истинитим догађајима.

Изложбу, не случајно, карактерише одсуство фотографија, осим у само једном сегменту, при њеном крају – када посетилац, док слуша, са читаве гомиле бира фотографију једне од жртава, са свешћу да их је било много, много више, да жртве имају име и презиме, иако ми не знамо сва та имена, што не значи да обавезно имају и фотографију, јер најчешће, на основу различитих врста сведочанстава⁶³, као и литературе⁶⁴, знамо да је иза усташких упада и погрома остајала само пу-стош.

Аутори јасеновачко страдање персонализују, желе да „дају име и глас жртви”⁶⁵, да укажу на значај сваког људског живота који је на том месту затрт и на све његове животе и духовне могућности које су ту зверски осујећене. Док слушамо приче и пратимо упутства, постајемо део њих, истовремено потврђујући ранија знања о размерама и природи злочина, чије су жртве страдале не само по доласку у логор већ и тортурисане и понижавана на путу до коначног стратишта (о чему смо слушали сведочења⁶⁶, читали и у историјској литератури⁶⁷ и у књижевности⁶⁸). Упадајући у места у којима су Срби живели, најчешће на празнике⁶⁹, злочинци су одмах приступали тортури – неке мушкарце су бацали у запаљен штагаљ⁷⁰, неке су тукли и везивали у жицу, неке су излагали насиљу становника хрватских

63 Рецимо: „Усташе свједоче о злочину у Хрватском Благају над Србима Кордуна, 6. маја 1941”, *Јагово-но 1941*, 6. мај 2022, <http://skr.rs/zkTb>

64 „У неким туристичким годинама изобиља, тамо смо одлазили као на излет. И тражили трагове Бакине, и свих кућа, спаљених на тај православни Божић, четрдесет друге. Од те Бакине куће, где се удала и изродила сву децу, остао само подрум. Из подрума одавно изникао јасен. У њему је, наткривеном, после паљења села, живела са децом, следеће три ратне године (у и честим *збјејовима* по шуми, и у оближњим, Лисичјим јамама). Од те куће, на сликама које имам, баш ништа више не може ни да се дослути. Само се види камени праг о који је, кажу, ујак као беба, разбио главу. Из тог подрума, у ствари рупе зарасле у коров, који сад разгрћем (разабирам) кроз лупу, тог јануара четрдесет друге, усташе ће истерати мог деда, и тући га (због зимске крзнене шубаре на глави, прозваће га 'ћетник'), све до колоне постројене на путу у коју ће га потом угурати. Имао је само двадесет девет година и *четверо дјеце*. Пљачкали су и разносили ствари из куће и *на снјеј* побацали све дедово ордење и војничке слике (војни рок, Неготин, 1939). Тако нема ниједне његове, сачуване. Бар војничке. Лик свог оца моја мајка није ни упамтила” (Славица Гароња, *Изидина койча*, СКЗ, Београд, 2013, стр. 13–14).

65 Гароња, С. (2021) Дати име и глас жртви – колективна траума и тема геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској (1941–1945) у савременој српској књижевности, *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну историју*, бр. 172, стр. 53–81.

66 Рецимо: „Водите их и побијте, они су пресуђени...”, *Јагово '41*, 11 мај 2022, <http://skr.rs/zkTu>

67 Упоредити: Новак, В. (2015) *Magnus Crimen*, Београд: Catena Mundi; Аврамов, С. (2008) *Геноцид у Југославији 1941–1945*, Београд: Факултет за дипломатију и безбедност; Давидов, Д. (2013) *Тојални геноцид*, Београд: Завод за уџбенике.

68 Рецимо: Дакић, М. „Света Петка и Срби у Пламену” *Јагово '41*, <http://skr.rs/zkTT>; Славица Гароња, С. (2018) *Парусија, гласови исјод њајрајии*, Нова Сад: Прометеј, стр. 59.

69 Видети: Илић, С. (2021) *Зло у књижевности и култури*, Београд: Catena Mundi, стр. 181–198; Горан Латинић, Г. (4. април 2016) Једно свједочанство о покољу Срба у Бијелом Потоку код Бањалуке на Васкрс 1942. године, *Јагово '41*, <http://skr.rs/zkTj>

70 Илић, С. (2021) нав. дело, стр. 182.

и муслиманских села кроз која су их до логора спроводили⁷¹, жене су силоване⁷², неке су само у брзини убијали из ватреног оружја⁷³ (што је за ове злочинце било нетипично, јер је за њих убијање често било повезано с креативношћу и уживањем у патњи жртава, како нам сведоче историјске чињенице⁷⁴).

О перверзној „креативности” злочинаца више сазнајемо већ с првом, уводном причом изложбе чији је наслов *Млеко*. Она нам казује о заробљеним и изгладнелим мајкама и деци. По њиховом планском и темељном изгладњивању, злочинци су им донеле млеко. Када су деца довољно попила, сви су пуштени кућама. Неверицу и радост ускоро је сменило умирање у болу – у млеко је стављен отров. И та прича шири наше поље сазнања о дугачком списку злочина, који укључује и наводна *прихваталишта* – која су, по речима оновремених сведока, била „не прихватилишта, него умиралишта”⁷⁵ – попут логора у Сиску, где се деци у јело ставља киселина, а у

71 Најчешће су српске цивиле баш комшије Хрвати и муслимани, с којима су до тада у миру живели, хватали, злостављали и убијали: „Породицу моје мајке ставили су, ваљда због мале деце, на кола. Била је јака месечина, и моја мајка се сећала да је видела, поиздаље, колону сељака са обрисима, према месечини, дугачких секира на раменима. Није то хтела да каже мајци. (Према њеном, траумом покоља и каснијим можданим ударом збрканом сећању, у покољу је учествовао само један усташа, наоружан пушком, остало су били сељаци из Мијостре и околних села са секирама, расађеним косама, кољем, али по другим сведоцима било је ипак неколико усташа са пушкама; можда је само тог једног видела, или само њега запамтила, јер им је пре рата долазио у кућу)”. (Максимовић, М. (2016) *Мило сѝрах – шѝрајом ѝредака у: Бол*, Београд: Чигоја штампа) „Смиља са супругом бежи из Хрватске, али остатак њене породице бива изложен притисцима и насиљу. Дојучерашње добронамерне комшије и пријатељи Хрвати претварају се преко ноћи у крвожедне прогонитеље и усташке целате. Смиљин отац једне ноћи бива приведен и депортован у Јасеновац, и то од стране кућног пријатеља породице. У Јасеновцу је и убијен, а поред њега још најмање десет припадника шире породице изгубило је живот у НДХ на најстрашније могуће начине.” (Танасковић, М. (6. новембар 2011) Рат против заборав професорке Смиље Аврамов, *Нови сѝангарг*, <http://skr.rs/zkTr>) Из хронике Станка Белог сазнајемо: „Наводи, да су их у сваком католичком селу, све до Пожеге, дочекивали са погрдним узвицима и викали да их треба поклати ‘за печењаке’ (јер је то било на наш Божић), и псовали краља Петра”. (56) [...] „Колону је, наглашава, пратила усташка оружана пратња ‘са лијеве и десне стране, сприједа и са зачеља, тако да им нитко не може побјећи’. Напомиње да су их успут стално псовали, вријеђали, батинали, али им је најтеже било кад су пролазили кроз хрватска ‘успутна села према Пожеги’, где су им ‘дочек организирале домаће селске усташе са својим фамилијама’ и да је најгоре било у Брестовцу: гађали их ‘којечиме, притрчавали колони и ударали нас ногама и пљували нам у лице” (Гароња, С. (2018) нав. дело, стр. 58–59).

72 О силовању у Јасеновцу видети, рецимо: Berger, E. (1966) *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, str. 58, 68. <http://skr.rs/zkTd>

73 „Без обзира на место извршења и број убијених, у Вргинмосту, Косињу, Глини и другде, све усташке злочине над Србима карактерише истоветна крволочност и бестијалност. Иако су овакви начини убијања тумачени рационалним објашњењима у штедни мунѝције, масакрирање убијених жртава показује дубљу мотивисаност за овакве злочине.” (Јовановић, Б. (2016) Слављење великог злочина, *Анѝројолоѝија зла*, Београд: *Негаеди*)

74 Антонић, С. (2021) Траума Јасеновца, *Кулѝура: часопис за ѝеорију и социолоѝију кулѝуре и кулѝурну ѝолиѝику*, бр. 172, стр. 83–98.

75 Ово су речи Камила Бреслера, педагога и социјалног радника, који је од 1938. био начелник Одсјека за социјалну заштиту Одјела за социјалну политику Бановине Хрватске (нав. у: Шмуља, В.,

хлеб млевено стакло⁷⁶, где се деци уста мажу цијанидом⁷⁷, остављају да гола и боса леже по поду, умиру од зиме и заразних болести⁷⁸, о запаљеним црквама у којима су изгорела деца⁷⁹, о насилном раздвајању деце и мајки⁸⁰, или пак о злочину у Слабоштини – када су у пет бунара бачене мајке са децом – њих 1.096 жртава, међу којима је било 142 деце (избеглице са Козаре с којима усташе нису знале шта да раде).⁸¹

И друге приче које чине изложбу *Јасеновац, лојор смрти, земља живих* дубоко нас погађају. Једна од њих је и прича о девојци изразите лепоте и бујне косе, Смиље, којој усташе у селу Млака, пре егзекуције режу косу (*Смиља*). Док слушамо ту причу, сећамо се женског логора у Јасеновцу, последњих дана логорашица пре него што су ликвидирани све до једне⁸², јер је губитницима ваљало пожурити и прикрити сву истину тог страшног места, о страдању тих жена као подстреку за пробој. Пробоју је у изложби такође посвећена једна прича (*Айрил*), а чија је есенција суочавање са сасвим извесном смрћу и потребом да се и у таквим околностима, пред

Кузмановић, С. и Милекић, Љ. (2015) *Анаџомија заборави*, Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, стр. 53. <http://skr.rs/zkB5> Јастребарско је било такво „прихватилиште” да је од 3.336 заточене деце умрло њих 1.018! (Милованчев, Н. „Мук: о броју жртава у Југославији 1941–1945, њихово умањивање и ниподаштавање”, *Јасеновац и ми, истио*, стр. 183–203; навод је на стр. 199).

76 Матијевић, Ј. (25. фебруар 2021) Давале нам хлеб са туцаним стаклом: сведочанство Божа Видачковића о злоделима часних сестара у дечјем логору у Сиску, *Вечерње новостии*, <http://skr.rs/zkG>

77 Марковић, М. (24. фебруар 2021) Усташе су бебе разбијале о зид: исповест Смиље Тишме која је преживела четири логора, *Вечерње новостии*, <http://skr.rs/zkG>

78 Карановић, О. (4. септембар 2017) Усташки концентрациони логор за децу – Јастребарско: умиљате очи Зорке Делић Скида, *КЦНС*, <http://skr.rs/zk0>. У чланку овог историчара описује се, између осталог, и једна од казни примењиваних у дечијем логору Јастребарско: „Како је ’настава веронауке’ извођена у подрумским просторијама храма Светог Паула у Јастребарском од пет часова ујутро, у случају ’тежег васпитног прекршаја’ (рецимо поспаности код деце), часна сестра Грациоза наредила би казну ’крампус’. Затим би сву децу (без разлике, да ли су учествовала у ’прекршају’ или не) из подрумских просторија одводили у тавански простор и ту их на часак остављали у потпуном мраку. Након тога, усташки солдат који је имао задатак да непосредно изврши казну, пред престрављеном децом појављивао би се прерушен у костим ’ђавола’, са батеријском лампом, којом би осветљавао своје ’демонски искежено лице’ у једној руци и тешким ланцем од гвожђа у другој руци. Потом би снажно витлао тим ланцем насумице ударајући децу по њиховим малим телима. Након наведеног премлаћивања, много деце би остајало ’на месту усмрћено’ са смртним повредама и крварењима унутрашњих органа или разбијеним лобањама, а преживели би често били трајно осакаћени. Једном приликом, у току извођења злочиначког ’крампуса’, једна девојчица је успела да ухвати своје око у руку, које је јој било избијено када ју је у главу погодио гвоздени ланац. Поменути девојчицу сестра Грациоза је одвела у кухињу и послужила јој чај, за који је рекла да ће од њега ’вјечно заспати’”. Можда би се, збиља, због описаног, нови хрватски светац Степинац могао назвати *„свешти Крампиус”*? (Пејин, *нав. дело*, стр. 88).

79 Давидов, Д. *нав. дело*, стр. 144.

80 Аноним (20. август 2016) Јелена је преживела Јасеновац као дете: још чујем вриску српске деце које усташе одвајају од мајки, *Курир*, <http://skr.rs/zkS>

81 Гароња Радованац, С. Слабоштина 1942. и њени бунари – прилог о геноциду у НДХ и о данашњем затирању памћења у Хрватској, у: *Зборник о Србима у Хрватској* бр. 12, ур. Крестић, Ђ. В. (2019), Београд: Српска академија наука и уметности, стр. 217–233; стр. 222.

82 Пилиповић, М. (21. фебруар 2021) Био је последњи живи учесник пробоја усташког логора: „Још ме прогањају призори масовних убиства у Јасеновцу”, *Блиц*, <http://skr.rs/zkK>

неумитном чињеницом, активирају остаци воље за отпором и за животом. Прича о Смиљи неминовно буди и сећања о српском страдању у Старом Броду, о девојкама које су се бацале у Дрину да не би биле изложене усташком злостављању.⁸³ Она нас подсећа и на многа тела српских жртава која су, са стратишта НДХ, доплутала до Београда Савом, а која су на брзину сахрањена код Куле Небојше.⁸⁴

У истом низу је и прича о учитељу Бранку који се са гладном, изнемоглом децом и својим ученицима налази на тавану у логору Јасеновац и који настоји свом својом духовном, људском снагом и љубављу према ближњима да на таквом – фантазмагоричном – месту, сачува животе својих ђака (што дуже), да би на крају, након неколико месеци, заједно са њима кренуо у смрт као у спасење (*Таван*). Не можемо а да се слушајући ту причу не сетимо и учитељице Стане Арнаут из Пребиловаца која је зверски мучена и на крају убијена⁸⁵, или страдања учитељице Босилке Петровић, њеног мужа и још једне учитељице из славонског села Драговић (што је на основу дневничких записа забележено и у књижевности⁸⁶), или пак страшног, крагујевачког 21. октобра, или краљевачког 14. октобра.

Поље наших асоцијација шири и прича *Жица*, о психолошкој повезаности детета и мајке, када заточени јеврејски младић тамнопутог тена, због којег су га звали Циго, исцрпљен од тортуре, напорног рада и дугог ходања, осећа присуство мајке. С друге стране жице, у мимоходу, он види изнемоглу жену коју друге две воде. Она, видевши сина, радујући се што је жив, користи последње атоме снаге, трчи ка жици како би му последњи пут пружила руке, не би ли обоје кренули – свако у своју смрт. Сличну повест о исконској вези детета и мајке, и њиховом болу, срећемо и у литератури.⁸⁷

О первертираности злочинаца сведочи и прича о заточеном Рому који је био ангажован као егзекутор у убијању жртава маљем. У жрвњу ритуалног зла⁸⁸, изгубивши људске карактеристике, у посебном психичком стању, када је и на њих дошао ред, убија породицу рођеног брата (*Чекић*). Док слушамо ту животну драму – с једне стране отупелост егзекутора претвореног у оруђе зла, а с друге неверовање жртава да је тако нешто уопште могуће⁸⁹ – морамо се сетити оркестра који свира док егзекуције трају⁹⁰, Саве Шумановића, који је вероватно за себе мислио

83 Хелета, С. (10. јул 2011) Да се не заборави дринска гробница 6.000 Срба, Митрополија добробосанска, <http://skr.rs/zkjE>

84 Вујичић, Д. (3. мај 2016) И Београд вапи за јасеновачким меморијалом: српска тела су реком стизала из Хрватске, *Вечерње новости*, <http://skr.rs/zkjU>

85 Карановић, О. (27. јули 2021) Масакр у Пребиловцима 1941. године: српско-хрватски односи у Другом светском рату, *КЦНС*, <http://skr.rs/zkje>

86 Гароња, С. (2018) *Парусија, иласови исјод љајраији*, Прометеј: Нови Сад, стр. 79.

87 Исто, стр. 42.

88 Илић, С. (2021) *Зло у књижевности и култури, исто*, Београд: Catena Mundi, стр. 170.

89 Упоредити: Мирић, Ј. (2021) То ни у сну нисмо могли да сањамо, *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну љолиистику*, бр. 172, стр. 17–32.

90 Давидов, Д. (2013) *Тоштални јеноцид*, Београд: Завод за уџбенике, стр. 67.

да је безбедан, јер никоме ништа лоше није урадио⁹¹, баш као што је сматрао и деда Мирослава Максимовића, који је одбио да побегне и склони своју породицу.⁹²

Следе и две мирнодопске приче. Једна је о Вељку, младићу који је имао среће да се после Јасеновца врати кући (*Вељко*). Прича садржи јак контраст: Вељков повратак сличи свадбеном весељу. Он и његови ближњи су пресрећни, рат је прошао, чини се да се живот вратио у обичне, нормалне токове. Но, да ли је то могуће – не можемо да се не запитамо, док у причи слушамо о мајкама које посматрају Вељков повратак, а чији се синови нису вратили из Јасеновца (и никада се неће вратити). Да ли се и за те мајке живот вратио у обичне, нормалне токове? Може ли се живот вратити у „нормалне токове“ за оне који су испузали из јама преко оних који су у њима заувек остали? Какав се живот вратио за преживелу децу из „прихватилишта“, или за ону које је спасила Диана Будисављевић, за децу која су завршила у католичким породицама а да никада нису сазнала ко су, за браћу која никада нису пронашла своје сестре?⁹³

Та питања себи постављамо и док слушамо и гледамо речити *Ејило* – на простору Јасеновца данас расте савршено зелена трава. Окружење је пријатно. По лепом времену родитељи ту доводе своју децу на излет, с децом пуштају змајеве – као да се ту никад ништа страшно није догодило. Но, за жртве и њихове породице, за народ над којим је извршен геноцид, *Јасеновац се дојодио*. За све, осим за починоце, саучеснике, и за оне који су желели да се сећање сведе на зелене травњаке⁹⁴,

91 Драгичевић, Д. (7. септембар 2006) Стрељање Саве Шумановића, *Полиџика*, <http://skr.rs/Avi>

92 „Мој деда Ђуро [...] спасио би своју породицу да је имало посумњао шта им се спрема. Баба Милка ишла је, почетком лета 1941, у Крупну, видела је да руше православну цркву и кад се вратила предложила је да одмах спакују децу и оно што могу понети и да оду у Србију. Деда је то одбио речима: 'Где да идемо. Ја нисам никоме учинио ништа нажао, живео сам као исправан човек у Франђиној држави, па у југословенској, сад могу и у хрватској'. Сазнао је шта актуелна држава спрема исправним људима сувише касно: убили су га у млину, или негде у близини, и бацили у Уну, пре општег покоља (после покоља, моју мајку је њихов пас одвео до места на Уни где је видела очев леш, закачен за грану у води).“ (Максимовић, М. (2016) *Мио страх, трагом предака*, Бол, Београд: Чигоја штампа).

93 Čilić, U. (3. januar/siječanj 2021) *Мож тата никада није пронашао сестру Smilju: Spašen zahvaljujući Diani Budisavljević*, *RSE*, <http://skr.rs/zk/jg>

94 Данас су у Србији присутне многе критике изгледа Јасеновачког меморијала. Ратко Дмитровић се, рецимо, пита „због чега су српски генерали и народни хероји (после Другог светског рата – С. И.) дозволили да место ликвидације пола милиона Срба данас изгледа као излетиште“ (Ратко Дмитровић, Р. (17. фебруар 2010) *Зашто је од Јасеновца остао само бетонски цвет?*, *Печаш*, <http://skr.rs/zk/ja>) Чедомир Антић споменик „Камени цвет“ оцењује као „неукусан и непримерен Јасеновцу“ (Михајло Јовићевић, М. (19. август 2016) *Седам сурових истина о Јасеновцу: историчар Чедомир Антић о логору смрти у Хрватској*, *Блиц*, <http://skr.rs/zk/jn>), а Јован Пејин каже да је „Камени цвет на месту уништеног логора симбол антифашизма Хрватске, а не злочина над Србима, Јеврејима и Циганима“ (Пејин, *нав. дело*, стр. 87). Аутор „Каменог цвета“, Богдан Богдановић, критикује се као „дворски меморијал мајстор Ј. Б. Тита“, који је и изабран управо због апстрактног меморијалног стила: „Богдановићеве 'некрополе', наима, као неутралне и апстрактне, одлично су се уклапале у Титову политику подизања споменика на стратиштима Срба без имена злочинаца и жртава. Рецимо Гаравице, где су усташе поклале преко 12.000 Срба из Бихаћа и околине 'обиљежено је скулптурама Богдана Богдановића које не показују ко су биле жртве, вријеме кад су страдале, број жртава ни ко су

бол је превелик – о чему сведочи и чињеница да се он целоживотно крио, до пред саму смрт.⁹⁵ А за друштво у којем је злочин почињен – док као државни празник слави последњу етапу столетног геноцида⁹⁶, Олују – можемо се запитати како и по коју цену се вратило „нормалном животу“? И може ли бити нормалног живота с културом негирања злочина, прикриваног на све начине, па и зеленим травњацима испод којих почивају кости народа чија је кривица била *онтолошка*⁹⁷?

То је друштво у којем се као државни празник славе Бљесак и Олуја, друштво у којем полиција обезбеђује неоушашке формације док малобројним преосталим Србима у Боровом Селу певају ушашке песме на највећи православни празник⁹⁸, друштво које ритуално спаљује лутку с ликом представника српске мањине на риви⁹⁹, друштво у којем се физички нападају српски спортисти¹⁰⁰, друштво које на обдаништима црта Србе обешене на дрвету, иронично то дрво коментаришући као породично стабло Срба¹⁰¹, друштво које разбија табле са ћириличним натписима¹⁰², друштво које руши споменике значајних српских писаца рођених на просторима те садашње државе и скрнави њихове гробове¹⁰³, друштво које спаљује књиге на ћирилици и књиге српских аутора¹⁰⁴, друштво које сматра да њихова деца не треба да читају *Јежеву кућицу* Бранка Ћопића¹⁰⁵, друштво којем смета

били целати” (Антонић, С. (8. мај 2018) Битка око узора, *Сјање сивари*, <http://skr.rs/zkZj>). И Срђан Воларевић критикује „Брозовог архитекту и некрофага Срба, Богдана Богдановића”, да је „од бетона склептао споменик без смисла и сврхе, у ликовном и архитектонском смислу, само да се обезличи суштински смисао те крволочне хрватске хекатомбе Срба” (Воларевић, С. Брозов бетон и истина о жртви: о самозаборавау и 700 хиљада умучених, *Јасеновац и ми, истио*, стр. 72–82; навод је на стр. 74).

95 Стоја Узелац, мајка песника Мирослава Максимовића, која је као дванаестогодишња девојчица испузала из јаме, до пред смрт је ћутала о тој страшној трауми. Подстакнут мајчином предсмртном причом, песник је написао књигу *Бол* (видети: Илић, С. (2021) навод. дело, стр. 199–215).

96 Антонић, С. (2020) Ко је направио Јасеновац – фашисти или Хрвати?, *Catena mundi: о националном идентитету Срба*, књ. 4, Београд: Catena mundi, стр. 655–667.

97 Илић, С. (2021) навод. дело, стр. 170.

98 „Hrvati skandiraju 'Ubij Srbina!' na pravoslavni Uskrs 2021. u Borovu Selu, *Youtube.com*, <http://skr.rs/zkjt>

99 Аноним (3. март 2019) Лутка са ликом Пуповца спаљена у Хрватској, *PTC*, <http://skr.rs/zkV>.

100 Прогић, М. и Маричић, С. (11 фебруар 2019) Напад на ватерполисте Звезде у Сплиту – како и зашто, *ББЦ на српском*, <http://skr.rs/zkZj>; Srna (2. mart 2019) Na karnevalu kod Splita učesnici odglumili napad na vaterpoliste Crvene zvezde, *NI*, <http://skr.rs/zkly>

101 Танјут (25. мај 2016) Загреб, налепница „Србе на врбе” испред вртића, *PTC*, <http://skr.rs/zkix>

102 Razbijanje ćirilične ploče na Policijskoj zgradi u Vukovaru!, *Youtube.com*, <http://skr.rs/zkjh>

103 За време операције Олуја (1995), хрватски војници одсекли су главу с бисте Владана Деснице у Исламу Грчком, где је сахрањен; Крстановић, З. (25. јул 2015) Гроб Владана Деснице, *ФБ Рејоршпер*, <http://wp.me/p1Fuk8-JrZ>

104 Током хрватског погрома над Србима 1991–1995. извршен је и културцид, спаљивањем 2,8 милиона ћириличних и екавских књига, а да хрватска културна јавност није нашла за сходно чак ни да, макар формално, протестује због таквог вандализма. Видети: Lešaja, A. (2012) *Knjigocid: uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih*, Zagreb: Profil, Srpsko narodno vijeće, <http://skr.rs/zkjd>. Миладиновић, И. (23. август 2015) Хрвати спалили 3 милиона књига српских писаца, *Вечерње новости*, <http://skr.rs/AF8>

105 Imamović Pirke, E. (siječanj 2015) Ježa smo izbacili jer je govorio srpski, a sad je u Berlinu, *Express*, <http://skr.rs/zkjq>

његова песма *На њејировачкој цесџи*¹⁰⁶, друштво које иде на Томпсонове концерте¹⁰⁷, друштво чији припадници воде своју децу на излет у Јасеновац да би ту пуштала змајеве...

Све ове слике говоре да је *изосџало њокајање*, као суштинска саставница могуће катарзе и помирења. Уместо тога имамо *кулџиуру неџационизма*, слављење последње етапе столетног, серијског, тоталног¹⁰⁸ геноцида, који тешко да може бити освешћен имајући у виду да је његов завршетак чак, на неки начин, и награђен.¹⁰⁹ Отуда горки осећај, након посете изложбе „Јасеновац, логор смрти, земља живих”, да добра намера њених аутора, уз високи уметнички домет, тешко да може да постигне жељени циљ – катарзу, помирење и оздрављење. *Докле њод је злочин неџокајан, он је жив – и уџолико се може њоновииџи.*

Као дугогодишњу уредницу бројних уџбеника за основну школу занимало ме је да погледам како изгледају хрватски уџбеници.¹¹⁰ У једној читанци су стихови: *Ova je zemlja Hrvatska / Uvik je bila / I ostat će / Va naša Slavonija / Ravna / I krvava / Od muke i znoja / Seljaka, / Od krvi naših / Momaka / Što popadaše / Od žandarskih metaka, / Noževa, / Kundaka, / I ništa i nitko i nikada / Neće / I ne može / Zatvoriti usta naša / Da divanimo / jezikom / Didaka naših, / Jezikom / Matera naših, / Jezikom / Hrvatskim / Milim / Svetim / Dragim / Jedinim / našim.*¹¹¹ Ту су, ето, само „жандарски меџи”, „ножеви” и „кундаџи”, као већ традиционално неџационистичко „оправдање” геноцида у НДХ, оних славонских бунара пуних деце и мајки у Слабоштину. Садржаји о „домовинском рату” заступљени су у читанкама за 5, 6, 7. и 8. разред основне школе. Хрвати су само жртве, Срби се не помињу. Али, оно што је страшно јесте то да се, када је реч о 5, 6. и 7. разреду, ни у једном тексту не спомиње назив макар једног усташког логора. Зашто? Деџа се подстичу да се ставе у положај неког детета из Вуковара или другог вршњака избеглице током „Domovinskog rata”.¹¹² Али нема

106 Због реџитовања ученика песме Бранка Ђопића *На њејировачкој цесџи* реаговало је државно тужилаштво Хрватске. Керблер, Ј. (6. новембар 2016) *Новосџи* у Боботи код Вуковара: прогоне српске џаке, док усташе дивџају, *Вечерње новосџи*, <http://skr.rs/AFc>

107 Mastilović-Jasnić, I. (8. 8. 2015) Državni ustaša: ko je Marko Perković Tompson, najveća hrvatska zvezda koja peva o klanju Srba, *Blic*, <http://skr.rs/zkjr>

108 Давидов, Д. (2013) *Тоџални џеноџиг*, Београд: Завод за уџбенике.

109 Хрватска је пуноправна чланица ЕУ од 1. јула 2013. године, као да се Бљесак и Олуја нису догодили, и као да остатак српске мањине у Хрватској ужива сва могућа мањинска права. Штавише, „Међународни кривични трибунал за бившу Југославију за рат у Хрватској 1991–1995. казнио је искључиво Србе, док Хрвати нису кажњени ни за један злочин над Србима, па чак ни за Олују, о чијем геноцидном карактеру постоје писани докази какви су, поред осталих, Туђманови ’Брионски транскрипти’” (Ковић, М. Разумети зло, *Јасеновац и ми*, исто, стр. 222–225; навод је на стр. 223).

110 За потребе овог текста истражили смо само читанке за 5, 6, 7. и 8. разред издавача Profil-Klett.

111 Raduš, V. *Ovo je zemlja Hrvatska* u: Greblički-Miculinić, D., Matošević, K., Lidija Sykora-Nagy, L. i Tavas, D.: *čitanka iz hrvatskoga jezika za 6. razred osnovne škole Šestica*, Profil-Klett, str. 156.

112 У већ наведеној читанци *Шесџиџа* наводи се одломак из романа Иване Симић Бодрожић *Хоџел Заџорје* (стр. 159). Јунакиња приповеда како су она као девојчиџа, њен брат и друга деџа из Вуковара отишли на организовано леговање, не би ли избегли ратна збивања. Касније им се придружују

текста који се односи на децу у логорима НДХ, а о којем би се у интерпретацији могла поставити иста питања. Зашто?

Тек у читанци *Осмица*, истог издавача, у оквиру поглавља *Кај је најтешје у себи откриј најбоље*, поред одломка из *Дневника Ане Франк* и текста о Јеврејки Леи Дојч (Павао Циндрић), налази се и плакат за играно-документарни филм *Дневник Диане Будисављевић* и на њему синопсис у којем једна реченица гласи: „У јесен 1941. дознаје се да се *Židovke* и *Srпкиње* с дјецом одводе у логоре гдје умиру од глади и болести” (стр. 187). Ко их одводи? Шта је с мужевима тих жена и очевима те деце? Како се зову ти логори? Како се зове држава у којој се све то дешава? На та питања ученик не налази одговоре. На следећим двама страницама, коначно, помињу се усташке и домобранске униформе, сточни вагони којима су довожени жене и деца, као и логор Стара Градишка (стр. 188-189), а са следећим налогом: „*Prisjeti se što znaš o stradanju civila u doba Nezavisne Države Hrvatske pa usmeno izreci svoj stav prema djelovanju Diane Budisavljević*” (стр. 192). То је уједно и једини задатак који има неке везе са страдањем деце по логорима. Али, не позивају се деца на емпатију са страдалним вршњацима, већ се њихове емоције усмеравају искључиво на Диану Будисављевић. Зар не би било логично да се бар једним питањем или задатком ученици подстакну да искажу свој став и о злочинима, као и о држави која децу и њихове мајке шаље у логоре? Али то питање изостаје. Можда и зато да се не би реметио мир чисте савести које одаје то поглавље које садржи и одломак говора Влада Готовца: „Генерали, Хрватска се не боји!” (уломци из говора 30. колovoза 1991., из збирке *Znakovi za Hrvatsku*) (195).

А на сајту *Vukovar u srcu*, између осталог, налазимо и следећи садржај: „*I ove školske godine, 16. studenoga, obilježili smo Dan sjećanja na Vukovar prisjećajući se s čitavom Hrvatskom nevino stradalih, poginulih i prognanih hrvatskih građana i branitelja. Recitiranjem i čitanjem prigodnih tekstova naših pjesnika i književnika ... Naša velika pjesnikinja Vesna Parun o svojoj domovini kaže („Zemlja je naša blaga”): Zemlja je naša blaga, suncem obasjana, / i sjena planina lice joj ne mršti. / Ona je puna ptica i prostora i grana, / iz nje novi život bujnim slapom pršti. / Zemlja je naša mudra i rječita i strasna, / nepomirna na patnji i milosna ko duša. / U prijateljstvu prisna, u drugovanju krasna, / i kada govori pravda ona se prigine i sluša. / Ona znade jaram sužanjstva o vratu, / prošla je kroz vatru stoljetnog iskustva. / I svrgnuv silu stoji u žetvenom zlatu, / i mir se izvi sa njezinih usta. / Ko dragulj plavi, ko rosa s lista, / ko raskriljena ptica na vidiku, / mladost zemlje odsijeva, i blista / sav sjaj djetinjstva u tihom joj liku*”.¹¹³ Читајући песму

мајка, баке и деда, одлазе у Загреб, па у Кумровец. У *Седмици* (стр. 193-195) пак налазимо одломак из романа Бојане Меанције *Трчи, не чекај ме...*, насловљен *Рођендан*. У њему списатељица пише о свом ратном детињству у Карловцу, 1991. године. Деца су се затекла у школи када су почела ратна дејства, она су у страху и паници. Текст прате следећа питања и задаци: 1. „*Poznajеш li netkoga tko је за Domovinskog rata kao dijete живио у ратом захваћеноме подручју Hrvatske? Ispričaj što znaš о njegovu/njezinu životu tad*”; 2. „*Koja су дјеџа права била ускраћена дјечи тјјеком Domovinskog rata?*”.

113 <https://osagm.hr/2018/11/19/vukovar-u-srcu/>

Весне Парун помислили бисмо да је земља о којој се пева идентична Рају, само нам није јасно како је у земљи „милосној ко душа” могао да постоји систем логора Јасеновац, укључујући јединствене у свету логоре за децу, као и да ли „стољетно искуство” те „мудре” земље можда укључује и хрватску ратну државу НДХ – ту вероватно најужаснију државу у светској историји. Ако у култури нема свести о злочину и нема кајања – како очекивати катарзу?

Када је пак реч о Србији, сматрам да би носиоци пројекта Виртуелни музеј Јасеновац, уз партнере на пројекту¹¹⁴, требало да се потруде да изложба *Јасеновац, лојор смрти, земља живих*, након завршетка турнеје по српским градовима, постане стална поставка негде у језгру Београда. Она мора бити доступна и на енглеском, као и на другим језицима. Било би неопходно да се приступ њој омогући преко сајтова свих историјских музеја у Србији. С њеним садржајем требало би да се у континуитету, кроз генерације, упознају ученици основних и средњих школа у Србији. Било би, наравно, добро да се ова изложба нађе и у загребачким музејима – Хрватском повијесном музеју, Музеју Блаженог Алојзија Степинца и другим, као и у хрватским школама и на свеучилиштима – јер је у интересу сваког друштва да сазна истину, поготово истину о масовним злочинима почињеним у његово име. Култура сећања мора се градити да се сличан злочин не би поновио.

Изложба „Јасеновац, логор смрти, земља живих” веома је значајна за српску културу сећања. Она, пре свега будући емоције и асоцијације, активира чињенице које припадају нашој колективној историјској и културној меморији. Било би важно да овај пројекат побуди у српској култури и свест о потреби даљег систематског и институционалног рада на култури сећања, која би морала као следећу степену развоја да има изградњу српског Јад Вашема, као и оснивање Института жртава геноцида над Србима (попут Шем Олама) и у Београду.

ЗАКЉУЧАК

После пораза и нестанка нацистичке НДХ, нове власти нису конзервирале остатке система логора Јасеновац или пак реконструисале ту машинерију смрти (пошто су хрватски нацисти делимично уништили логор приликом повлачења) – попут онога што је, рецимо, урађено у Аушвицу. Као што то објашњава Мило Ломпар, „услед политичке идеологије која је свој угаони камен имала у идеји о великосрпској хегемонији као разлогу неуспеха Краљевине Југославије и као доказу српске кривице, циљано је пропуштено да се сачува сам изглед концентрационог логора, као што је учињено са нацистичким логорима, да се спроведе поступак денацификације хрватске јавне свести и да се у југословенској култури – методама масовне медијске и вишедеценијске пропаганде – означи једно непролазно место

¹¹⁴ Министарство културе и информисања Републике Србије, Музеј жртава геноцида, организатор Галерија „Штаб”, уз финансијску и другу подршку Општине Стари град, Галерије „Прогрес” и Авала студија.

памћења”.¹¹⁵ Што је још горе, у савременој хрватској поставци у музеју логора Јасеновац нема слика усташких злочина, усташких зликоваца или оружја и оруђа смрти, не може се видети која идеологија стоји иза злочина, а Јасеновац је приказан првенствено као радни, а не као концентрациони логор – због чега је Ефраим Зуров, директор Центра „Симон Визентал” из Јерусалима, ову поставку назвао „постмодернистичким смећем из којег посетилац може мало тога да сазна о размерама злочинима у Јасеновцу”, Јулијана Киш, чланица Савета Спомен-подручја Јасеновац рекла је да је поставка „скандал и срамота”, те да би њоме и „усташе биле задовољне”, па је чак и Стипе Месић оценио да „није довољно описана бруталност логора и није довољно приказан ужас који се тамо догађао”.¹¹⁶

Ако је тачно да „нема ничега што би се у нашој историји могло упоредити са збивањима чији је симбол Јасеновац”, као што каже професор Ломпар, онда је такође извесно и да „у српској колективној свести није освешћено да је геноцид – који симболизује Јасеновац – нови моменат српског културног обрасца, настао у XX веку”.¹¹⁷ Штавише, као што је показано у првом делу нашег рада, и у Србији је на делу „релативизовање културних и симболичких значења Јасеновца”, уместо изградње елемената одређеног „обавезујућег значења у култури сећања”.¹¹⁸ Који би били ти елементи? Да ли би нагласак био на томе да је „Јасеновац опомена садашњим и будућим нараштајима да је српски народ на сталном нишану до истребљења”, односно да је Јасеновац „симболичко и трагичко упозорење поколењима да су Срби нациљани не због нечега што чине, него због онога што јесу”?¹¹⁹ Да ли Јасеновца, можда, треба да се сећамо као „симбола космичке трагедије, места тријумфа зла, дворане јаука, поднебесја туге, земље опране крвљу мученика”, али ипак „трагедије која нас чини узвишеним јер нисмо припадали злочинцима већ мноштву мученика”?¹²⁰ Или би, можда, нагласак радије требало да буде на томе да нас „небројене јасеновачке жртве позивају да, кроз сусрет с истином о њиховом страдању, дођемо до благотворног катарзичког дејства”, чији би учинак био „нов начин нашег постојања заснован на неседичној љубави, слободи, праведности, култури кајања и праштања”, при чему се „света јасеновачка земља открива као

115 Ломпар, М. Геноцид и српски културни образац: шта стоји иза покушаја релативизације Јасеновца?, *Јасеновац и ми: српска култура сећања на усташки злочин геноцида*, приредио Димитријевић, В. (2022) Нови Сад: Прометеј, стр. 40–43; навод је на стр. 40.

116 Кљакић, С. (2. децембар 2006) Истина је јача од организованог заборава, *Полиџика*, <http://skr.rs/zkBP>; Кљакић, С. (19. мај 2013) Ни Немачка није имала Јасеновац, *Полиџика*, <http://skr.rs/zkJs>

117 Ломпар, М. нав. дело, стр. 40.

118 Ломпар, М. нав. дело, стр. 42.

119 Каргановић, С. Да ли ће Јасеновац постати „четничка измишљотина” или ће остати заветни храм овог народа, зависи само од наше спремности да памтимо и сведочимо, *Јасеновац и ми, истио*, стр. 44–51, навод је на стр. 45.

120 Бојовић, Д. Прилози за историју бола, *Јасеновац и ми, истио*, стр. 52–53, навод је на стр. 52.

простор живота, као земља живих, која нас, сасвим парадоксално, узводи у атмосферу непролазног осећања радости живота”¹²¹

У овом чланку описана су и анализирана два случаја праксе у култури сећања на јасеновачке мученике. Филм *Дара из Јасеновца* привукао је велику пажњу, постигавши високу гледаност, али је, уједно, произвео и веома оштре негативне реакције дела јавности. С друге стране, изложба *Јасеновац, лојор смрти, земља живих* код најшире публике прошла је не особито запажено, мада су реакције оних који су изложбу ипак видели биле позитивне. И један и други пројекат почивао је на идеји „да се да име и лице жртви”, оба су уживала финансијску помоћ државе, али реакција јавности на њих била је различита – нико није *Јасеновац, лојор смрти, земљу живих* оптужио да је „пропаганда” и „државни пројекат” који „разгорева национализам”. Разлог томе свакако је и природа медија, будући да је филм, у односу на једну камерну изложбу, иако је она интерактивна, много утицајније средство за обликовање свести и расположења широке публике. Зато се, током медијских и културних превирања, на филм увек обраћала посебна друштвена пажња. Вероватно да су и стога, како се види из првог дела овог рада, порицања уметничке вредности *Даре из Јасеновца* имала изразито идеолошки, па и политички корен.

Међутим, не може се занемарити, када је реч о рецепцији, ни инсистирање овог другог пројекта на катарзи и помирењу – при чему је снажно изражена управо хришћанска, новозаветна идеја покајања и васкрсења. Опште антирелигиозно нагнуће савремене филмске индустрије предупредивало је да се овакав приступ можда примени и на *Дару из Јасеновца*. Ипак, и такав угао уметничке рефлексије није без контроверзи, будући да отвара морална, па и друштвена питања учешћа друге стране у превазилажењу наше колективне трауме, као и веома значајно питање – откуда нама право да праштамо у име тих страшних жртава. Та питања немају једнозначни одговор, мада је вероватно најмање прихватљив онај који каже да треба „сачувати сећање да бисмо га се што пре ослободили”. Напротив, суочени са културом негације, па чак и сакрализације злочина, наш одговор може бити „само потпуно памћење ове трауме”¹²², која уметнички треба да буде обрађена и, кроз изградњу културног обрасца, превазиђена (*Aufheben*).

Култура, у додиру са историјском и друштвеном стварношћу, садржи бројне рефлексије у виду колажа „истовремено разбијених парчади супсидијума метафизичких, аксиолошких, логосоцентричних значаљки”.¹²³ Посебно када је реч о егзистенцијално граничним ситуацијама и њиховој уметничкој рефлексији, „суочени

121 <http://www.logorjasenovac.rs/zemlja-zivih/>.

122 Јовановић, Б. (2021) Меморисана колективна траума као чинилац националног идентитета, *Култура*, бр.172, стр. 9–16; навод је на стр. 9.

123 Пауновић, А. Ствари, а чије су оне? Песнички предели душе и неба са ципелама, путером, дравом, ножем Мирослава Максимовића, *Поетика и поезија Мирослава Максимовића*, уредници Шеатовић, С. и Радуловић, М. М. (2021) Београд: Институт за књижевност и уметност; Требиње: Дучићеве вечери поезије, стр. 309–341, навод је на стр. 336.

са смрћу лучимо илузије, па се по томе ваљда разликујемо од животиња”.¹²⁴ Зато је Јасеновац тема на којој се показује оно најдубље и истовремено најљудскије, у уметности и култури. А те дубине, изгледа, када је реч о српској култури, можда тек треба да буду досегнуте.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, С. (2021) Траума Јасеновца, *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну историју*, бр. 172, стр. 83–98, <https://sn.rs/8pq5e>
- Арсенијевић Митрић, Ј. (2021) Културоцид над Србима у Хрватској у контексту ратова деведесетих, *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну историју*, бр. 172, стр. 151–166, <https://sn.rs/6v4vg>
- Гароња, С. (2021) Дати име и глас жртви – колективна траума и тема геноцида над Србима у Независној држави Хрватској (1941–1945) у савременој српској књижевности, *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну историју*, бр. 172, стр. 53–81, <https://sn.rs/wtc39>
- Давидов, Д. (2013) *Тотални геноцид*, Београд: Завод за уџбенике.
- Илић, С. (2021) *Зло у књижевности и култури: колонијални ум српске транзиције*, Београд: Catena mundi, <https://sn.rs/gmvtu>
- Илић, С. (2018) *Државна живописна историја и људи у иричама Радована Белој Марковића*, Лајковац: Градска библиотека, <https://sn.rs/4a4yi>
- Јасеновац и ми: српска култура сећања на усташки злочин геноцида*, приредио Владимир Димитријевић, В. (2022) Нови Сад: Прометеј.
- Јовановић, Б. (2021) Меморисана колективна траума као чинилац националног идентитета, *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну историју*, бр. 172, стр. 9–16, <https://sn.rs/0v6i1>.
- Коларић, В. (2020) Филм, *Повеља: часопис за књижевност*, год. 50 бр. 1, стр. 165–170, <https://sn.rs/mo9rh>
- Ломпар, М. (2022) *Дух самојорицања: ирлој кријивци српске културне историје; У сенци иуђинске власи*, Београд: Catena mundi.
- Мирић, Ј. (2021) То ни у сну нисмо могли да сањамо, *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну историју*, бр. 172, стр. 17–32, <https://sn.rs/k2k94>
- Пауновић, А. Ствари, а чије су оне? Песнички предели душе и неба са ципелама, путером, дрвом, ножем Мирослава Максимовића, *Поетика и поезија Мирослава Максимовића*, уредници Шетаговић, С. и Радуловић, М. М. (2021) Београд: Институт за књижевност и уметност; Требиње: Дучићеве вечери поезије, стр. 309–341.
- Шмуља, В., Кузмановић, С. и Милекић, Љ. (2015) *Анатомија заборава*, Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, <http://skr.rs/zkB5>

¹²⁴ Коларић, В. (2020) Филм, *Повеља: часопис за књижевност*, год. 50 бр. 1, стр. 165–170; навод је на стр. 169.

Sladana Ilić
Belgrade City Library

CULTURE OF REMEMBRANCE AND JASENOVAC MARTIRS

Summery: The paper describes and studies two cases relating to the culture of remembrance of Jasenovac martyrs. The movie *Dara from Jasenovac* has drawn a lot of attention, achieved high ratings, but has also instigated some sharp reactions in a segment of the public. On the other hand, the exhibition *Jasenovac – Camp of Death, Land of the Living*, has not been much noticed by the general public although the reactions of the viewers were positive. Both projects were based on the idea “to uncover the name and the face of the victim” and both had received financial support from the authorities, but the public reactions to them were different. The reason for this undoubtedly lies in the nature of the media they used, since the film, unlike the indoor exhibition, has far more influence on the shaping of consciousness and the attitudes of broad public. However, when it comes to perception, we cannot overlook the insistence of the second project on a catharsis and reconciliation – with a strongly expressed Christian, New Testament ideas of penitence and resurrection. A distinctive non-religious dimension of the modern film industry may have prevented implementation of such approach to *Dara from Jasenovac*. Still, even this angle of artistic reflection is not without controversies, as it opens the door to moral and social issues of participation of the other side in the overcoming of our collective trauma.

Key words: *genocide, cultural trauma, Holocaust, film exhibition, Serbia*

Рад примљен: 7. 6. 2022. Рад прихваћен: 15. 9. 2022.